

УДК 94(477)“19”-055.5

Мелешко Л.А., Донецький національний університет

Мелешко Лілія Анатоліївна (1967 р.н.). У 1991 р. закінчила історичний факультет Донецького державного університету. Працює заступником директора Билбасівської школи Слов'янського району Донецької області. Здобувачка кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії ДонНУ. Тема кандидатської дисертації – “Сім'я в історії Донбасу”.

Еволюція сімейного інституту в країнах постсоціалістичної модернізації в 90-ті роки ХХ ст.

Стаття пропонує історичний аналіз розвитку шлюбно-сімейних відносин в Україні та країнах Центральної і Східної Європи протягом останнього десятиліття ХХ століття. Розглянуто ретроспективу еволюції інституту сім'ї на фоні загально визначених процесів глобалізації та наслідків постсоціалістичної модернізації суспільств.

The article prefers a historical analysis of the development of the marriage-family relations in Ukraine and the countries of the Central and Eastern Europe during the last ten-year of the XX century. The evolution of the family institute on the background of the well – determined global processes and results of the post - socialist modernizing of society is considered.

Сім'я як соціальний інститут визначила в рамках розвитку індустріального суспільства нові зміни, які дослідники кваліфікують як другу демографічну революцію. В основі цих змін лежить нова динаміка шлюбно-сімейних відносин, а саме: зменшення осіб, що вступають до юридичного шлюбу, поширення громадянського шлюбу, позашлюбних народжень, самотнього життя.

Ці явища, перш за все, позначилися в країнах Північної та Західної Європи наприкінці 1970-х років, а з кінця 1980-х років такі зміни простежуються в Східній та Центральній Європі, в Україні. Ці перетворення повільно проникали до життєвих норм соціуму в країнах соціалістичного світу, оскільки умови розвитку культурного простору були зовсім інші, ніж у Західній Європі, альтернативні моделі сімейного розвитку

майже не поширювалися. До того ж соціально-економічний та політичний устрій східноєвропейських країн сприяв утриманню традиційності шлюбно-сімейної поведінки. Наприкінці 1980-х років перехідні суспільства визначили новий контекст історичних умов, що вплинув на динаміку інституту сім'ї, який зазнав швидких змін у цих країнах і набув до того ж відмінних рис у порівнянні з шлюбно-сімейними відносинами в країнах Західної Європи. В країнах пострадянського світу теж формуються відмінні риси розвитку. Тому дане дослідження передбачає проведення порівняльного аналізу історичних аспектів еволюції пострадянської сім'ї в країнах Центральної, Східної Європи та України.

Історіографічним підґрунтям стали наукові праці, об'єктом досліджень яких є фактори, що

спричинили особливості нового етапу розвитку шлюбно-сімейних відносин, визначеного останнім десятиліттям ХХ століття в східноєвропейських країнах. Дослідник П.Фесті дійшов висновку, що обумовлені зміни є результатом не тільки економічних реформ, економічного спаду, а й інших чинників [1]. А.А.Матрікас наводить думку про те, що визначена динаміка зумовлена змінами в системі культурних цінностей [2]. Його погляд доповнює дослідження Б.Пауф-Еффінгера, який зауважує додатково, що сімейна політика є не менш важливим фактором на даному етапі розвитку [3]. Гендерний аспект і формування сімейних відносин проаналізовано російським соціологом О.О.Здравомисловою [4]. Цінними є висновки дослідника Л.Кральнової, зроблені на основі статистичного аналізу про те, що рівень освіти, релігія та вік подружжя формують новий стан шлюбу та сім'ї в визначений період [5].

Метою даного дослідження є визначення напрямків еволюції сім'ї в країнах постсоціалістичної модернізації, в тому числі і в Україні. Джерельною основою для написання статті є дані статистики, результати соціологічних опитувань, що проводилися в рамках Європейського дослідження EUROPEAN VALUES [6].

Статистичний вимір демографічної поведінки сім'ї показує, що протягом 1990-х років у визначених країнах відбувалося зменшення кількості офіційно зареєстрованих шлюбів. Україна у складі східноєвропейських країн в попередні роки визначалася традиційно високим рівнем шлюбності, незважаючи на зниження її коефіцієнтів протягом останнього десятиліття минулого століття. Так, коефіцієнт шлюбності на 1000 осіб становив у 1990 р. – 9,3, 1997 – 6,8. Приблизно такий же рівень шлюбності спостерігався у Росії та Румунії, в той час як динаміка спаду менша (для порівняння, 8,3 та 6,5 та 8,9 та 6,3) [7]. Рідші коливання зниження кількості шлюбів зафіксовані у Польщі, Словаччині, Чехії, Східній Німеччині – коефіцієнт відповідно становив 5,3; 5,2; 5,6; 5,2. Найменше реєструвалося шлюбів у цей період в Угорщині та Болгарії.

Слід зазначити, що з другої половини 1990-х років призупиняється падіння реєстрації шлюбів і визначається зворотній, хоча і незначний процес стабілізації та збільшення їх в Україні, Чехії, Словаччині, Польщі. Аналіз даних України та Словаччини показує, що ранні шлюби поширені значно більше в цих країнах, ніж у Західній Європі. Середній шлюбний вік словацького чоловіка – 23,5 років, жінки – 21,8; українських – відповідно 25,1 та 19,9. Виявлена тенденція підвищення середнього віку вступу до шлюбу. В межах десятиліття, наприклад в Україні, він змінився таким чином: жінки – з 21,9 до 22,8 років; чоловіка – з 23,9 до 25,3 [6, с. 104].

Розпад сімей внаслідок розлучень посилювався протягом 1990-х років. Серед країн постсоціалістичного світу Україна після Росії посідає друге місце за даною характеристикою. Високий рівень розлучень спостерігається також у Чехії, Угорщині, Німеччині, Словаччині. Найменшим цей показник є в Польщі (за даними 1997 року в Польщі коефіцієнт розлучень склав 1,1 проти 3,7 в Україні).

1990-ті роки не принесли динаміки в коефіцієнти розлучень і визначили їх на сталому рівні в усіх країнах, але це відбувалося в умовах зменшення кількості укладених шлюбів. Найвищий рівень народжень був і залишається в Словаччині при змінності коливання коефіцієнта від 15,1 до 11,0. Польща відноситься до цієї ж динамічної групи. Росія позначилася найбільшим спадом народжуваності на тлі високого його рівня наприкінці 1980-х років. Румунія, Чехія, Україна визначаються приблизно однаковими тенденціями. В Болгарії народжуваність найнижча і становить 7,7 народжень на 1000 осіб [9]. Зміни в сімейному стані поступово визначають наростання позашлюбних народжень, які є показником поширення альтернативних форм існування сім'ї.

Отже, статистика зафіксувала зміни у шлюбно-сімейній поведінці. Для того, щоб зрозуміти їх, необхідно відтворити історичний момент, на тлі якого відбувалися ці зміни.

Постсоціалістична реформація змінила всю систему політичних інститутів, економіку, культуру, значно вплинувши на життя як окремих людей так і сімей. Важливим регуляторним фактором відносно сімейного інституту виступає соціальна політика держави. За радянської доби демографічна політика була її складовою. Вона визначала наступні напрямки діяльності: 1) пряма грошова допомога, компенсаційні виплати, соціальні пенсії; 2) трудові, податкові, пенсійні та інші пільги; 3) грошові виплати на дітей.

Особливо розширеною система державної допомоги була в Угорщині, НДР, Чехословаччині, де демографічна ситуація була найменш сприятливою. Історична практика свідчить, що державі вдавалося досягти певного впливу на репродуктивну поведінку сім'ї, яка в цілому відповідала інтересам держави і родини. Так, у 1980-ті роки було посилено державну допомогу сім'ям із дітьми з метою створення сприятливих умов для зростання чисельності населення, що співпадало з орієнтацією держави на сім'ю з двома дітьми. Падіння рівня народжуваності було стримано на деякий період.

Патерналістська політика держави створила систему соціальних гарантій, віднісши частину функцій сім'ї до своїх обов'язків шляхом створення соціальних закладів по вихованню дітей. Такі заходи в умовах “двозарплатної” сім'ї (в

той час, як у більшості західноєвропейських країн існувала “однозарплатна” сім’я) створювало певний психологічний комфорт для родини і породило своєрідну ситуацію стосунків держави і сім’ї, в основі якої за державою була закріплена “система економічного забезпечення відтворення населення”. Розрахунки, проведені Л.І.Слюсар на основі аналізу суспільних фондів споживання України, показують, що вони в радянські часи становили майже третину фонду споживання населення України, в тому числі 50% фонду споживання дітей та підлітків, 18-19% фонду споживання індивідів працездатного віку і близько 80% фонду споживання людей похилого віку, тобто вони посідали важливе місце у фінансуванні життєвого циклу індивіда [10].

В умовах кризи соціалістичного суспільства економічні можливості країн не могли забезпечити соціальну допомогу сім’ям, суспільні фонди перестали здійснювати свій вплив. Це в часі співпало з різким падінням рівня життя сімей, особливо сімей з дітьми. Адже діти є найбільш уразливою категорією населення. В початковий період реформування в країнах з перехідною економікою проводились заходи, спрямовані на підтримку певного рівня життя сімей з дітьми у вигляді індексації всіх видів грошової допомоги, розрахунок якої проводився на основі показників мінімального прибутку, що значно знижувало ефективність їх дії. Всі інші соціальні гарантії були ліквідовані. Таким чином, виникли нові умови життєвої адаптації сімей. Найбільш дієвою стала система заходів у сфері державної підтримки дітей в Угорщині та Чехії, де прийняті були нові дієві закони, що регулюють допомогу сім’ям з дітьми, в той час як у Болгарії, Румунії, Югославії, Росії, Україні допомога сім’ям мала обмежений характер.

Підтримка сімей з дітьми в оновлених політичних системах здійснюється в різних формах і має вигляд адресної допомоги сім’ям. Основну частину її складають прямі грошові виплати, основна маса яких припадає на виплати сім’ям з дітьми у вигляді дотацій до заробітної плати. В західноєвропейських країнах в цей час, на основі досліджень Л.І.Слюсар, “витрачають значні кошти на освіту, охорону здоров’я, соціальну підтримку населення, проводять активну соціально-демографічну політику...”, тоді як ні в Україні, ні в інших країнах постсоціалістичного розвитку не утвердилося соціальної системи підтримки сімей, однією з причин є недостатність фінансових можливостей фондів соціальних трансфертів [11].

Виходячи з вищевказаного, очевидним стало, що соціокультурна політика сприяла оформленню в тоталітарних державах сімей “з двох годовальників” при державному догляді за дітьми.

Переорієнтація ж соціальної політики країн створила вакуум в ній щодо сім’ї і в 1990-ті роки ускладнила становище сімей та змінила поведінку індивідів. Таким чином, змінилося місце держави та сім’ї в забезпеченні економічного відтворення населення та соціалізації дітей. Ці обставини змусили більшу частину сімей відмовитися від традиційності сімейного укладу.

Погоджуючись з висновком словацького соціолога Л.Рябушица відносно того, що соціально-економічні структури в суспільстві взаємопов’язані з певними моделями поведінки індивідів, формують одне одного, необхідно вказати ще і на вплив умов перехідної економіки на життєвий економічний простір сімей. Загальною проблемою для всіх сімей у названих країнах стало економічне виживання. Високий рівень безробіття (у 1991 та 1997 рр. цей показник становив в Україні – 0,02 та 2,2 %; в Чехії – 4,1 та 5,2 %; у Східній Німеччині – 7,3 та 12,7 %; Польщі – 11,8 та 10,5 %; в Словаччині – 11,8 та 12,5 %) посилив економічне навантаження на працюючого члена родини, а це був переважно один член сім’ї [12].

З’явилися додаткові витрати на освіту, пере-кваліфікацію освітнього рівня, охорону здоров’я, значно підвищено оплату за комунальні послуги. Члени малозабезпечених сімей суміщали декілька видів робіт, серед яких збільшився потенціал домашньої економіки, до того ж у східноєвропейських країнах присутній значний відсоток сільського населення. Умови перехідної економіки до ринкової створили в 1990-ті роки економічну систему, яка позбавила населення вільного вибору бажаної моделі сім’ї, реальної можливості вибору бажаного числа дітей.

Під впливом змін, на фоні недостатнього рівня життя сімей постсоціалістичних держав, кризи сім’ї з двома працюючими подружжями, визначили нові, в порівнянні з традиційними принципами, межі гендерної рівноваги в подружніх стосунках, порушення яких внаслідок виникнення нових відношень домінування-підкорення може призвести до глибоких конфліктів. Набутий високий рівень освіти, нові економічні умови змінили роль жінки в суспільстві та сім’ї. Професійні досягнення та сім’я для неї “за радянських часів” були знаком конфлікту. Професійна кар’єра, як правило, була пов’язана із статусом незаміжньої жінки.

Аналіз соціологічних досліджень, які проводились в цих країнах у 1991-1994 рр., наведений російським соціологом О.Здравомисловою, доводить до висновку, що “визнання важливості професійної сфери в житті жінок для міських мешканців Європи стало культурною нормою... Проте і переважна орієнтація жінок на сім’ю або кар’єру, і міру впливу на неї сімейного статусу, і можливість поєднання двох жіночих кар’єр в

різних країнах помітно відрізняються. Так, наприклад, у Росії та в Україні тільки визначився процес формування професійно-орієнтованої жінки... У Східній Німеччині та Польщі всі опитувані орієнтовані на поєднання професійної та сімейної ролей. В Угорщині картина радикально змінюється: як чоловіки, так і жінки віддають явну перевагу традиційному зразку: в сім'ї, професійній діяльності та в політиці" [13]. Отже, гендерні зміни – ще один фактор, що впливає на становлення сім'ї нового зразка.

Визначені фактори змін шлюбно-сімейного стану відобразили деякі об'єктивні сторони процесів, що відбуваються, але є ще й суб'єктивний бік. Останній визначений ціннісними орієнтаціями людини. Сімейне життя формується під впливом цінностей, а ціннісний вибір складається під "впливом поведінки сім'ї". Сім'я стала своєрідним барометром ціннісних змін та пріоритетів людини в мінливих умовах життя. Соціологічне обстеження, проведене в рамках Європейського дослідження "EUROPEAN VALUES SURVEY", показує, що сім'я залишається найважливішою цінністю у респондентів з усіх європейських країн. Це підтверджує в своєму дослідженні і А.А.Матрикас на основі даних обстежень у країнах Центральної та Східної Європи, "респонденти яких не відрізняються крайніми оцінками змін у сімейному житті" [14]. Але по відношенню до пріоритетів, що обговорювалися, постсоціалістичні країни не являють собою єдиної групи. В Польщі та Словаччині, посилюючись на дослідження науковця, "домінує консервативний погляд на сім'ю, пов'язаний з глибокими релігійними традиціями", тоді як в інших східноєвропейських країнах, в тому числі і в Україні, утвердився "дух модернізму". Тобто ціннісні орієнтири в умовах перехідних суспільств різняться в залежності від сили впливу

тих чи інших пріоритетів оновленого соціокультурного середовища.

Перехідний етап визначив умови для формування нових стосунків особистості й сім'ї, серед яких, зокрема, наступні:

- порушення економічно та культурно проблемами лідерства в сім'ї, взаємин між поколіннями родини;
- зростання пріоритету матеріального забезпечення індивіда, що на визначеному етапі пов'язується з його індивідуальною свободою; принцип "пожити для себе" став пріоритетом всіх вікових категорій;
- збільшення кількості людей, які вважають, що для нормального виховання дитини відпадає необхідність в обох батьках;
- визнання серед населення позашлюбного співжиття;
- зміна мотивів створення сім'ї: на зміну чуттєвим ідеалам приходять життєвий практицизм.

Таким чином, у 1990-ті роки в постсоціалістичних країнах відбувалася переоцінка життєвих цінностей, стратегій соціально-демографічної поведінки, стимульованих політичними та соціально-економічними реформами. В нових історичних умовах сім'я, поведінка індивіда в сім'ї, у ставленні до сім'ї залежала не тільки від політики держави, а перш за все від ринку праці, культурних настанов людини відносно сім'ї, соціальної практики, і це формує варіації формування сімейної структури суспільств постсоціалістичної модернізації.

Перспективи подальшого дослідження проблеми пов'язані з поглибленим вивченням процесів в українській сім'ї пострадянського періоду.

Література

1. Фести П. Упадок інститута брака? // Социальные и гуманитарные науки отечественной и зарубежной литературы. РЖ. Сер. Социология. – М.: РАН ИНИОН, 2001. – С. 53-56.
2. Матрикас А.А. Семья как ценность: состояние и перспективы ценностного выбора в странах Европы // Социс. – 2004. – № 5. – С. 65-72.
3. Пфау-Эффингер Б. Культурные перемены и семейная политика в Восточной и Западной Германии // Социс. – 2003. – № 10. – С. 78-82.
4. Здравомыслова О.М. Семья и общество: гендерное измерение российской трансформации. – М.: УРСС, 2003. – 285 с.
5. Кралева Л. Семья в Восточной Словакии // Социс. – 2003. – № 7. – С. 98-108.
6. Про становище сімей в Україні: Державна доповідь за підсумками 2000 року. – К.: Шкільний світ, 2001. – 192 с.
7. Содружество независимых государств и страны мира. Статистический сборник. – М.: Статкомитет СНГ, 1999. – С. 132.
8. Про становище сімей в Україні: Державна доповідь за підсумками 2000 року. – С. 104.
9. Содружество независимых государств и страны мира. Статистический сборник. – С. 187.
10. Слюсар Л.І. Соціальні трансферти в економічному забезпеченні відтворення населення України: Автореф. дис... канд. економ. наук. – К.: НАН, 2003. – С. 10.
11. Там само. – С. 11.
12. Здравомыслова О.М. Указ. соч. – С. 195.
13. Там само. – С. 197.
14. Матрикас А.А. Указ. соч. – С. 66.

Надійшла до редколегії 24.03.2006 р.